

HAZAR DÖNEMİ'NE AİT KEMİK OBJELER ÜZERİNDEKİ TASVİRLER HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

J. Özlem OKTAY ÇEREZCİ*

Özet

Özellikle MS 5.yüzyıl-10.yüzyılda askeri, siyasi, ticari olarak güçlenen Hazarlar, bu tarihlerde sanat alanında da önemli eserler ortaya koymuşlardır. Bunlar arasında diğer sanat eserlerine göre daha az bilinen kemik objeler bize, detayda önemli veriler sunmaktadır. Çoğunluğu ritüel amaçlı olduğu düşünülen sözü edilen objeler, eyer kaşı kaplaması, sadak kaplaması, röliker, vb. olarak sıralanabilir. Bunların büyük bir kısmı Hazar döneminin önemli şehirlerinden olan Sarkel, Saltovo ve Shilovka gibi yerlerden ele geçmiştir.

Hazar Dönemi'ne ait kemik objeler üzerindeki tasvirler kazıma olarak yapılmıştır ve şu başlıklar altında toplanabilir: Savaş ve hayvan mücadele sahnelerinin birlikte görüldüğü kompozisyonlar; Savaşçı tasvirleri; Av sahneleri; Şamanizm ve Yas törenlerine işaret eden kompozisyonlar; Doğada sadece hayvanların yer aldığı kompozisyonlar; Zoomorfik ve üzerinde süslemelere sahip örnekler; Geometrik düzenlemeli; Bitkisel düzenlemeli; Tamgalı ve Yazıtlı.

Söz konusu araştırmamızda belgesel nitelik de taşıyan Hazar Dönemi'ne ait kemik objeler üzerinde yer alan tasvirler, detaylı olarak tanıtılmaya ve özellikle çağdaşı olan Göktürk Dönemi benzerlikleri üzerinde durularak değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hazarlar, Kemik Objeler, Erken Devir Türk Sanatı, Şamanizm, Savaş Sahnesi, Av Sahnesi, Hayvan Tasvirleri.

A REVIEW ABOUT THE REPRESENTATIONS ON KHAZAR PERIOD BONE OBJECTS

Abstract

Khazars, whom especially developed in terms of military, politics and trade between 5th-10th centuries AD, have produced valuable works of arts as well during that era. Artifacts which were made of bone, are rare comparison to other works of art, presents valuable information in detail. These bone objects are believed usually used for ritual purposes, can be listed as pommel covers, quiver covers, reliquary, etc. Majority of these objects were obtained from important cities of Khazars, such as Sarkel, Saltovo and Shilovka.

On these bone objects, engravings such as representations of warriors; war scenes; hunting scenes; compositions related with shamanism and mourning; animals in nature; zoomorphic; geometric motifs; plant motifs, tamgas and inscriptions can be mostly seen.

In this research bone objects belong to the Khazar era and depictions on these objects are going to be detailed and evaluated, especially by comparing them to their similar and contemporary Gokturk era equivalents.

Keywords: Khazars, Bone Objects, Early Period Turkish Art, Shamanism, War Scenes, Hunting Scenes, Animal Representations.

* Yrd. Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
e-mail: jale.ozlem.oktay@msgsu.edu.tr.

Hazarlar genel anlamda Özbekistan'dan Dinyeper'e kadar, özellikle Don, İdil ve Volga bölgelerinde M.S. 7.-10. yüzyılda hakimiyet göstermişler ve Sarkel, Saltova ve Shilovka gibi merkezleri başta olmak üzere sözü edilen bölgelerde gerek mimari gerekse el sanatlarında önemli eserler üretmişlerdir. Hazarların pek çok sanat eseri arasında kemik objeler ve bunlar üzerindeki çeşitli işaretler ve/veya kompozisyonlar dikkat çekmektedir. Sözü edilen bu tasvirler bir bakıma Hazarların gizli dünyasına ışık tutmaktadır; kemik objeler aynı zamanda hayat enerjisi ve ölümsüzlükle ilişkilendirilmektedir. Ayrıca kemik ve boynuzun bozkır ortamında kolay elde edilebilmesi onun geniş alanda kullanımını sağlamıştır. Bu kemik objelerin buluntu yerlerinin başında özellikle Karadeniz'in kuzeyinde Don, Volga bölgeleri ile Kırım civarı gelmektedir. Bunlar arasında buluntu çokluğu ile Sarkel antik şehri öne çıkar (Harita 1)¹.

Şilovka Kurganı (Orta Volga civarı)'ndan ele geçen eyer kaşı kaplamasında (M.S. 7.yüzyıl) savaş ve hayvan mücadele sahnelerinin birlikte görüldüğü bir kompozisyon yer almaktadır (Foto. 1a). Bir kaç parça halinde ele geçtiği için anlamlı bir kompozisyon oluşturmak varsayılımlarla mümkün olmaktadır. Bunun epik bir öyküyü ya da tarihi bir olayı ifade ettiği düşünülmektedir². Levhalardan ortadakinde, sahnenin ortasında, geyiğin ayı tarafından avlanması ve diz çökmüş bir oklunun okunu ayıya doğru kaldırması tasvir edilmektedir. Bu oklunun diğerlerinden daha iri ele alınması, onun bir hükümdar olabileceğine işaret etmektedir. Hükümdarın saçları Türklerin saç örgüleri gibidir ve kullandığı yay Türk-Hazar tipi yaydır³. Sahnenin bir tarafında zırhları ve konik formda tolgaları içinde flamalı mızraklı dört adet savaşçı, sırtları hükümdara dönük, sanki onu korurcasına, ayakta durmaktadır.

Bu levhanın diğer tarafında dört adet biniciz at yer almaktadır ki bu atların binicileri muhtemelen Levha 3'de gösterilen yine flamalı mızraklı, zırhlı ve tolgalı askerlerdir. Levha 4'de ise benzer savaşçıların kale savunması temsil edilmektedir. Üstteki levhada yer alan, birbirine karşılıklı olarak yerleştirilmiş kanatlı ejderlerin ortasında bir tavşan yer almaktadır. Bu sahnenin diğer levha parçalarında anlatılan savaş sahnesinin kahramanlığını allegorik biçimde desteklediğini düşünmekteyiz.

Bahsettiğimiz zırhlı savaşçıların Soğd, Sasani kökenli olduğunu savunan araştırmacılar vardır⁴ ancak özellikle Göktürk Dönemi Hakasya'dan kaya resmi örneğinde olduğunda gibi flamalı mızraklı, zırhlı ve konik formda tolgaya sahip savaşçı tasvirleri Türk kültürüne hiç de yabancı değildir (Foto. 1b). Ayrıca ejderlerin ele alınış tarzı Uygur Dönemi Bezeklik IX. Tapınak'taki "Gök Ejderi" ile oldukça benzemektedir⁵. Dolayısı ile bu eyer kaşı kaplaması, Türk sanatı ile oldukça yakın bağlantılarından dolayı, Hazar Dönemi'ne ait olarak kabul edilebilir.

Diğer bir savaş ve hayvan mücadele sahnesi birlikteliği Mayaki antik kentinde tesadüf olarak bulunmuş bir röliker üzerindedir (Foto. 2a).⁶ Bu parça, büyük bir hayvanın

¹B.Werbert, "Khazars or 'Saltovo-Majaki Culture' Prejudices about Archaeology and Ethnicity", *Current Swedish Archaeology*, Vol. 4, 1996, s. 201-205; András Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages, an Introduction to Early Hungarian History*, Çev. Nicholas Bodoczky, Central European University Press, 1999, s. 231-233.

²N.A. Fonyakova, "Zagadka Şilovskih Plastin", *Filologiya i Kul'tura, İstoriçeskie Nauki*, 2013, no.1, 31, s. 204.

³Fonyakova, *a.g.e.*, s. 331.

⁴R.S. Bagautdinov ve S.E. Zubov, "Voinskiy Kompleks Şilovskih Kostyanih Plastin", *Voennaya Arheologiya, Orujie i Voennoe Delo v İstoriçeskoj i Sotsial'noy Perspektivie*, Spb 1998, s. 253-256.

⁵Von Le Coq; *Buddhistische Spätantike*, vol.3, Berlin, 1922, levha.22.

⁶<http://www.hagahan-lib.ru/library/obrazy-i-suzhety-mifologii-hazarii22.html>, (Erişim: 17.08.16); http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm, (Erişim: 06.11.15).

boru şeklindeki kemiğinden elde edilmiştir. Aslında burada bir değil dört adet mücadele sahnesi vardır: iki süvarinin mücadelesi; köpek ile ayı mücadelesi; av sahnesi ve hayvan mücadele sahnesi.

Sol altta iki süvarinin mücadelesinde, bir elinde yırtıcı kuş diğer elinde mızrak tutan zincir örme zırhlı savaşçı karşısındaki yatay levhalı zırhlı savaşçıyı yenmek üzere iken gösterilmiştir. Bunu mızrağın savaşçıya saplanması ve yaralanan savaşçının kılıcını düşürmesinden anlamaktayız. Bununla birlikte her ikisi de kalkanlarını ellerinden düşürmüştür. Bu kalkanların benzeri bir üstteki sahnede de bulunmaktadır. Bunlar belki de güneş ile ayı ya da mevsim dönemlerini ifade eden sembolik anlamlara sahiptirler. Ayrıca yenilen süvarinin kalkanının tarafında yılanın⁷ yer alması bu kalkanın ay ya da kış ile ilişkilendirilmesi düşüncesini destekler. Sağ alt tarafta köpek ile ayının mücadelesi görülmektedir; köpek ayının üstüne hücum etmiştir. Bunun yukarısında ise av sahnesi görülmektedir.

Tüm bu sahnelere birlikte baktığımızda burada bize bir kahramanlık öyküsü de anlatılmak istenmiş olabilir. Süvarinin bir elinde tuttuğu yırtıcı kuş sözü edilen fikri kanıtlar niteliktedir. Bu noktada değinmekte fayda vardır ki elinde yırtıcı kuş tutma başka bir deyişle atlı doğancı ikonografisi Türk sanatında ayrıcalıklı bir yere sahiptir ve kaya resimlerinde (Foto. 2b), çinilerde, minyatürlerde vd. yüzyıllar boyunca karşımıza çıkar⁸.

Çernaya Mogila⁹ (10.yüzyıl sonu)'dan bir riton ise altın yıldız üzerine betimlenmiş mücadele sahnesinden çok kaçış anını anımsatmaktadır (Foto. 3a); soldaki figür yayını ters yöne çevirmiştir ve her ikisi de aynı yöne koşmaktadır. Çeşitli araştırmacılar burada Viking ya da İskandinav mitolojisinden bir konunun betimlendiği üzerinde durmuştur¹⁰. Araştırmacı V. J. Petrukhin'e göre sözü edilen riton üzerinde Slav, İskandinav ve Türklerden oluşan çeşitli etnik öğeler yer almaktadır.¹¹ Bizim, Türk sanatı açısından dikkatimizi çeken bir kaç nokta arasında şunlar yer almaktadır: kompozisyon içinde yer alan grifonun üslup açısından Pazırık halısındaki grifon¹² ile benzerlik göstermesi (Foto.3b); diğer nokta ise birbirine karşılıklı olarak yerleştirilmiş birbirlerinin kanatlarını ısırma ve kuyruklarının birleşme yerinde palmetin görüldüğü ejder çiftinin Cizre Ulu Camii kapı tokmağındaki ejder çifti ile yine ikonografik açıdan benzerlikler taşımasıdır (Foto. 3c).

Başka bir röliker, Don Nehri bölgesinden ele geçmiştir (Foto. 4a)¹³. Bu eserde esiri götüren elinde mızrak tutan bir süvari temsil edilmiştir. Özellikle objenin formundan dolayı sol kenar iyi seçilememektedir. Bununla birlikte her ikisinin de zırh giydiğini söylemek mümkündür ayrıca süvarinin tolgası ense kısmına kadar koruyucu özelliğe ve yukarı kısmında borudan çıkan tüye sahiptir. Bu nitelikleri ile süvarinin ikonografik benzerinin Göktürk Dönemi Dağlık Altay'dan petroglifte görülmesi onun Hazar Dönemi'ndeki devamını kanıtlar niteliktedir (Foto. 4b).

⁷ Y. Çoruhlu, "Türk Sanatında Görülen Yılan Tasvirlerinin Sembolizmi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 96, Aralık 1994, s. 38-46.

⁸ E. Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul 2004, s. 180-198.

⁹ Sözü edilen mezarı bölgesinin Hazar gelenekleri gösterdiği belirtilmektedir. K. A. Brook, *Hazar Yahudileri*, Çev. İ. Tulçalı, Nokta Kitap, İstanbul, 2005, s. 159.

¹⁰ Z. A. L'vova, "Okovka Tur'ego Roga iz Černoy Mogily v Svete Dannih Bul'garskoy Letopisi XIII v. Gazi-Baradj Tarihi i Mifologii Bulgar", *Stepi Evropi v Epohu Srednevekov'ya, Hazarskoe Vremya*, C.7, Donetsk 2009, s. 557; Загадка%20фигурок%20из%20Черной%20Могили%20%7C%20Газета%20«День».webarchive, (Erişim:11.08.16).

¹¹ https://new.vk.com/wall-65403299_6429, (Erişim: 11.08.16).

¹² J. Özlem Oktay, *Türk Sanatında Grifon Tasvirleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

¹³ <http://forum.ykt.ru/viewtopic.jsp?id=3771477>, (Erişim: 21.08.16).

Çir-Yurt Kurgan 17'den ele geçen geçen iki parçalı kemik levha üzerinde muhtemelen bir av sahnesi bulunmaktadır (Foto. 5a)¹⁴. Avcı atı üzerinde ok atarken betimlenmiştir. Saç örgüsü ve atının kuyruğunun düğümlü olması Türk ikonografisinde bilindik özellikleri göstermektedir (Foto. 5b-c). Ayrıca atın sağrısı üzerindeki tamga da Türk geleneğinin bir yansıması olarak kabul edilebilir (Foto. 5b). Benzer bir av sahnesi de Bagaenskiy Mezarlığı'nda bulunmuştur ancak boynuz üzerinde yer alan bu geyik avı sahnesi diğerlerine göre biraz detaydan uzaktır (Foto. 6)¹⁵.

Yukarıda da değinildiği üzere Hazar kemik objeleri üzerindeki tasvirler sadece mücadele konulu değildir. Din ile ilgili kompozisyonlara rastlamak mümkündür. Bununla ilgili ilk örnek Kırım'da bulunmuştur¹⁶. Alt kısımda ayakta duran kuşlar mevcuttur, kenarlardaki dikey şeritlerde güneş sistemine işaret eden daireler vardır. Merkezde ise binicisi ile birlikte saki gökyüzüne doğru gidiyormuş izlenimi veren at genel hatları ile verilmiştir (Foto. 7a). Buna benzer tasvirler yani binicili ya da binicisiz atların gökyüzüne doğru gittiği sahnelere daha çok Şaman davullarında rastlanması (Foto. 7b), Kırım'daki bu örneği dini konulu kompozisyon olarak yorumlamamıza olanak verir.

Konu ile ilgili diğer bir örnek Chiristi'nin Koleksiyonu'ndan gelmektedir (Foto.8a). Buluntu yeri tam olarak belirtilmemiş bu eser için sadece Hazar topraklarında ele geçmiştir şeklinde ifade bulunur¹⁷. Yaklaşık olarak 8-9.yüzyılın başına tarihlendirilen bu röliker bir yandan Şamanizme diğer yandan yas törenine işaret etmektedir. Kompozisyon aslında yatay olarak üç sahneye bölünmüş gibidir. Üstte ay ve güneş temsilleri yer almaktadır (Foto. 11, 12) ki güneş sistemi ile ilişkili daireler rölikerin sol kenarında da görülmektedir. Ortada geyik avı vardır (Foto. 9, 10) ve alt kısımda Yas törenine işaret eden sahne bulunur (Foto. 1-8 ve 14, 15). En altta sol köşede binicisiz atın olması (Foto. 14) ve muhtemelen maske takan figürlerdeki tek tiplerin üzgün ifadesi bunu destekler niteliktedir.

Ortada yer alan, bağdaş kurmuş vaziyette oturan ve diğerlerine göre iri ele alınmış, diğerlerinden farklı kıyafetli (diğerlerinin üzerindeki kıyafet taramalı çizgili olarak verilmiştir) ve taht üzerinde oturan figür muhtemelen hükümdar ya da şamandır (Foto. 1). Ayrıca bu kişiye sunu yapılmaktadır¹⁸; solundaki figür (Foto. 2), armudi formu bir sürahiyi kendisine uzatmıştır ve diğer taraftaki (Foto. 3) yine bu kişiye küre formu bir nesne belki de kap uzatmaktadır ya da onun tuttuğu bu objeyi almaktadır. Ortadaki figürün diğerlerinden ayırt edici başka bir özelliği ise iki bacağına sahip olmasıdır; diğer oturan ve sağ tarafta ayakta duranlar tek bacaklıdır. Detaylara bakıldığında durumun biraz daha ilgi çekici olduğunu görmek mümkündür; Figürlerin elleri yerine toynak bulunmaktadır ve ayaklarındaki uzun çorap, geyik boynuzunu andırmaktadır; orta sahnedeki geyik ise toynaklı değil insan ayaklıdır. Başka bir deyişle bu figürler antropittir. Son tarafta muhafız olduğunu düşündüğümüz mızraklı (Foto. 8) ve elinde yırtıcı kuş tutan (Foto. 7) birer figür (Foto. 9) yer alır.

¹⁴ A. V. Komar, " K Voprosu o Date i Etnokul'turnoy Prinadlejnosti Şilovskih Kurganov", *Trudi po Arheologii Stepi Evropy v Epohu Srednevekov'ya, Hazarskoe Vremya*, C. 2, İnstitut Arheologii NAN Ukraini Donetskiy Natsional'nyy Universitet, Donetsk 2001, s. 26.

¹⁵ V. E. Flerova, *Graffiti Hazarii*, Moskva 1997, s. 122,

¹⁶ Flerova, *a.g.e.*, 1997, s. 122.

¹⁷ V. E. Flerova i V.S. Flerov, "Rogovoy Relikariy s Territorii Hazarskogo Kaganata (Unikal'nyy Syujet s Odnogimi Duhami), *Rossiyskaya Arheologiya*, 2005, no. 2, s. 56-65.

¹⁸ Y. Çoruhlu, "Türk Sanatındaki İnsan Figürlerine Ellerinde Tuttukları Nesnelere Açısından Bir Bakış", *Sanatta Anadolu Asya İlişkileri, Prof. Dr Beyhan Karamağaralı'ya Armağan*, Ankara, 2006, s. 149-168.

Bu rölikerin Türk sanatı yani Hazar Dönemi olarak yorumlamamızın sebeplerinin sadece birkaç tanesi şöyle sıralanabilir: Ortadaki figürün bağdaş kurarak oturması Türk sanatında ikonografik olarak gerek çinilerde, minyatürlerde gerekse seramik tabak ve taş heykellerde vb. yüzyıllar boyu özellikle hükümdarlık ve kutsallıkla ilişkilendirilerek kullanılmıştır (Foto. 8b). Sunu yaparken tasvir edilen sürahinin formu arkeolojik malzeme olarak özellikle Göktürk Dönemi madeni eserlerini hatırlatmaktadır (Foto. 8c). Antropoit tiplerin ele alınması ile Şamanist inançlar çerçevesinde Şamanların düzenlediği törenlerdeki “Biçim Değiştirme Teması” ile ilişkilendirilebilir (Foto. 8d)¹⁹. Başka bir deyişle burada şamanist inançların varlığından söz etmek gerekir. Örneğin Vasilyev’in belirttiği üzere ayaksız ve bacaksız şaman kıyafetleri Sibiry’a’daki Selkup şamanlarında da mevcuttur. Bu da bizi Orta ve İç Asya Türk geleneklerine götürmektedir²⁰.

Podgorodkiy Mezarlığı’nda bulunan kemik obje²¹ bir yandan gündelik hayata aittir diğer yandan sembolik anlamlar taşımaktadır (Foto. 9a). Sahne sanki dikey olarak ikiye bölünmüş gibidir. Sağ tarafta pullarının da gösterildiği balık seçilebilmektedir; diğer kazımlar deformasyondan dolayı anlaşılabilir değildir. Sağ tarafta ise devesini çeken bir adam görülmektedir. Devenin sağ tarafında güneş tekerleği yer almaktadır ki bu kompozisyonun yakın benzerinin çok eski tarihlerde Doğu Kazakistan’da Kurchum’da kaya üzerinde tasvir edilmiş olması dikkat çeken bir noktadır (Foto. 9b).

Doğa içinde tasvir edilen hayvanlar başka bir grubu oluşturmaktadır. Genelde ormanda, tepelik alanlarda hareket halindeyken verilmişlerdir. Kompozisyon içine dağıtık olarak yerleştirilen bu hayvanlar arasında keçi, geyik gibi yırtıcılar ile kuşlar ve balık yer almaktadır (Foto. 10a-b). Bu hayvanların üzerleri bazen noktalarla bazen de eşkenar dörtgenlerle belirginleştirilmiştir. Suda yaşayan, uçan ve toynaklı hayvanların aynı zeminde yer alması bu objelerin Şamana ait gereçler olabileceği düşüncesini akla getirmektedir.

Bahsedilen kompozisyonlar dışında geometrik ve bitkisel düzenlemeler de kemik objeler üzerinde görülmektedir. Geometrik düzenlemelerin başında eşkenar dörtgen, balıksırtı, zincir, düğüm gelir. Bitkisel düzenlemeler arasında en ilgi çekici örnek Sarkel’den ele geçmiştir (Foto. 11a)²². Disk formuna sokulmuş geyik boynuzunun bir yüzünde Rurik hanedanının arması diğer yüzünde lotus görülmektedir. Burada bizim dikkatimizi çeken nokta, özellikle Göktürk Dönemi madeni kapların tabanlarında benzer lotus düzenlemelere rastlanmasıdır (Foto.11b).

Kemik objeler üzerinde tamgalara da yer verilmiştir, bunlar çoğunlukla Sarkel’den ele geçmiştir ve tarak, yay kaplaması, gürz gibi pek çok obje üzerinde yer almışlardır (Foto. 12). Aşık kemikleri üzerindeki işaretler ise oyun, sihir, fal, nazarlık amaçlı olabilmektedir. Üzerlerinde çoğunlukla tekrarlanan işaretler bulunmaktadır. Bunların çoğu tamgalara benzemeyen kare şekillerden oluşan düzenlemelerdir (Foto. 13). Bir takım araştırmacılar ise bunların sadece oyun zarı olarak değil ama aynı zamanda kült rollerinin de olduğundan bahsetmektedir. Bu da bizim aklımıza öncelikle şamanist gelenekleri getirmektedir²³. Bu

¹⁹ Yaşar Çoruhlu, “Türk Şamanizminde ‘Biçim Değiştirme’ (Metamorphosis) Olayı ve Türk Sanatı İle Bağlantısı Üzerine Birkaç Söz”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, No.1, Kasım 1987, s. 54-58; N. V. Polosmak i L. L. Barkova, *Kostyum i Tekstil’ Pazıtktev Altaya (IV-III vv. do N.E.)*, INFOLIO, Novosibirsk, 2005, s. 151.

²⁰ Talaşov M. B., “Nasledie Drevnih Tyurkov v Hazarii: Mif ili Real’nost’”, http://vestnik.yspu.org/releases/novye_Issledovaniy/23_10/, (Erişim: 26.07.16).

²¹ Flerova, a.g.e., 1997, s. 124.

²² V. E. Flerova, *Reznaya Kost’, Yugo-Vostoka Evropi IX-XII vekov: İskusstvo i Remeslo, po Materialam Sarkela-Beloy Beji iz Kollektii Gosudarstvennogo Ermitaja, İzdatel’stvo “Aletheia” Sank-Peterburg 2001*, ris. 50.

²³ Flerova, a.g.e., 2001, s. 61-65.

noktada belirtmek gerekir ki bunların bazılarının üzerindeki işaretler şamanın merdiveni, dünya ağacına benzemektedir.

Yazıtlı örnekler oldukça nadir biçimde karşımıza çıkar. Kermen-Tolga Kurganı, mezar 11 (Volga Bölgesi, 8.-10. yüzyıl)'den boğa kafatası üzerine işlenmiş 57 Runik harf tespit edilmiştir (Foto. 14a). Ancak “a” ve “e” harfleri dışındakiler net olarak seçilemediğinden anlamlı kelimeler kurulamamıştır²⁴. Diğer yazıtlı örnek yay kaplamasına aittir, Jitkov-II, kurgan 4, mezar 1'den ele geçmiştir (8. yüzyıl), 24 harf tespit edilmiştir, anlamlı kelimeler oluşturulamamakla birlikte bir cenaze töreninden bahsettiği tahmin edilmektedir²⁵.

Ele aldığımız son grubu zoomorfik buluntular oluşturur. (Foto. 15a) Bunların çoğu at koşum takımını yanaklık kısımlarından (Psalia) ya da kamçı saplarından oluşmaktadır²⁶. Üzerlerinde geometrik ya da güneş sistemine işaret eden tasvirler bulunmaktadır. Zoomorfik formların ön örneklerinin Proto-Türkler'den itibaren izlenmesi kültürel ve coğrafi açıdan önem arz etmektedir (Foto. 15b).

Ele aldığımız Hazar Dönemi kemik objelere baktığımızda aşağıdaki verilere ulaşmak mümkündür: Hazar Dönemi'ne ait kemik objeler üzerindeki tasvirler kazıma olarak yapılmıştır ve şu başlıklar altında toplanabilir: Savaş ve hayvan mücadele sahnelerinin birlikte görüldüğü kompozisyonlar; Savaşçı tasvirleri; Av sahneleri; Şamanizm ve Yas törenlerine işaret eden kompozisyonlar; Doğada sadece hayvanların yer aldığı kompozisyonlar; Zoomorfik ve üzerinde süslemelere sahip örnekler; Geometrik düzenlemeli; Bitkisel düzenlemeli; Tamgalı ve Yazıtlı.

Hayvanların yer aldığı sahnelere baktığımızda avcı ve avcı olmayan kuşlar; at, deve, yaban domuzu, koç, geyik gibi toynaklılar; ayı, kaplan gibi yırtıcılar; balık ve grifon, ejder gibi gerçeküstü hayvanlar ile karşılaşmaktayız. Bunlar bilindiği Orta ve İç Asya'da, Erken devir Türk sanatında oldukça sık karşımıza çıkan hayvan tasvirleridir. Gerek sembolizm gerekse Şamanizm açısından Türkler için önemlidirler. Bu bağlamda aşık kemiklerinde sıkça gördüğümüz merdiven, ağaç, gibi tasvirlerin de Şamanizm'e işaret ettiğine değinmekte fayda vardır.

Sonuç olarak; Hazar Dönemi kemik objeleri üzerindeki tasvirlerin çoğunluğunun erken devir Türk Sanatı ve başta Göktürk Dönemi olmak üzere özellikle Orta ve İç Asya Türk sanatından izler taşıdığı ve değindiğimiz ikonografik özelliklerin İslam sonrası Türk sanatında da devam ettiği görülmektedir. Tüm bu özellikler bize Hazar Dönemi kemik objelerinin çoğunun, dini, kültürel, tarihsel ve coğrafi açıdan Türk sanatındaki tamamlayıcı halkalardan biri olarak yorumlamamıza olanak sağlar.

²⁴ İ. L. Kızlasov, *Runiçeskie Pis'mennosti Evraziyskih Stepey*, Vostochnaya Literatura RAN, Moskva 1994, s. 250-252; S. A. Pletneva, *Oçerki Hazarskoy Arheologii*, “Mostu Kul'turi”, Moskva, 1999, ris. 121.

²⁵ A. İ. Semönov, “K Vıyavleniyiyu Tsentral'noaziatskih Elementov v Kul'ture Rannesrednevekovih Koçevnikov Vostochnoy Evroptı,” *ASGE*, C.29, Leningrad, 1988, s. 97-111.

²⁶ Flerova, 2001, s. 61-63.

KAYNAKÇA

- Arık, Rüçhan, *Kubad Abad Selçuklu Saray Çinileri*, İstanbul, 2000.
- Bagautdinov, R. S. Zubov, S. E., “Voinskiy Kompleks Şilovskih Kostyanlıh Plastin”, *Voennaya Arheologiya, Orujie i Voennoe Delo v İstoriçeskoj i Sotsial'noy Perspektive*, Spb 1998, s. 253-256.
- Bayar, “Recent Archaeological Research at the Bilge-Kagan’s Site”, *The Metal Ages and Medieval Period, Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*, 4 (20), 2004, s. 73-84.
- Brook, Kevin Alan, *Hazar Yahudileri*, Çev. İ. Tulçalı, İstanbul, 2005.
- Çoruhlu, Yaşar, “Türk Şamanizminde 'Biçim Değişirme' (Metamorphosis) Olayı ve Türk Sanatı ile Bağlantısı Üzerine Birkaç Söz”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, No.1, (Kasım 1987), s. 54-58.
- Çoruhlu, Yaşar, “Türk Sanatında Görülen Yılan Tasvirlerinin Sembolizmi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.96, Aralık 1994, s. 38-46.
- Çoruhlu, Yaşar, “Türk Sanatındaki İnsan Figürlerine Ellerinde Tuttukları Nesnelere Açısından Bir Bakış”, *Sanatta Anadolu Asya İlişkileri, Prof. Dr Beyhan Karamağaralı'ya Armağan*, Ankara. 2006, s. 149-168.
- Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, 2007.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul, 2011.
- Erginsoy, Ülker, *Maden Sanatı, Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Haz. Doğan Kuban, İstanbul, 2002.
- Esin, Emel, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul, 2004.
- Flerova, V. E. i Flerov, V. S., “Rogovoy Relikariy s Territorii Hazarskogo Kaganata (Unikal'nıy Syujet s Odnogimi Duhami)”, *Rossiyskaya Arheologiya*, 2005, no. 2, s. 56-65.
- Flerova, V. E., *Graffiti Hazarii*, Moskva, 1997.
- Flerova, V. E., *Reznaya Kost', Yugo-Vostoka Evropı IX-XII vekov: İskusstvo i Remeslo, po Materialam Sarkela-Beloy Beji iz Kollsetsii Gosudarstvennogo Ermitaja, İzdatel'stvo "Aletheia" Sank-Peterburg*, 2001.
- Fonyakova, N. A., “Zagadka Şilovskih Plastin”, *Filologiya i Kul'tura, İstoriçeskie Nauki*, 2013, no1, 31, s. 204-331.
- Kızlasov, İ. L., *Runiçeskie Pis'mennosti Evraziyskih Stepey, Vostoçnaya Literatura RAN*, Moskva, 1994.
- Komar, A. V., “K Voprosu o Date i Etnokul'turnoy Prinadlejnosti Şilovskih Kurganov”, *Trudi po Arheologii Stepi Evropı v Epohu Srednevekov'ya, Hazarskoe Vremya, C. 2*, İnstitut Arheologii NAN Ukrainı Donetskij Natsional'nıy Universitet, Donetsk, 2001, s. 11-43.
- Kubarev, Gleb V., *Kul'tura Drevnih Tyurok Altaya (po Materialam Pamyatnikov)*, Akademiya Nauk Sibirskoe Otdelineie İnstitut Arheologii i Etnografii, Novosibirsk, 2005.
- L'vova, Z. A., “Okovka Tur'ego Roga iz Çernoy Mogilı v Svete Dannıh Bul'garskoj Letopisi XIII v. Gazi-Baradj Tarihi i Mifologii Bulgar”, *Stepi Evropı v Epohu Srednevekov'ya, Hazarskoe Vremya, C. 7*, Donetsk, 2009, s. 555-568.

Oktay, J. Özlem, *Türk Sanatında Grifon Tasvirleri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

Pletneva, S. A., *Oçerki Hazarskoy Arheologii, "Mosti Kul'turi"*, Moskva, 1999.

Polosmak, N. V., i Barkova, L. L., *Kostyum i Tekstil' Pazıtktev Altaya (IV-III vv. do N.E.)*, INFOLIO, Novosibirsk, 2005.

Róna-Tas, András, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages, an Introduction to Erly Hungarian History*, çev. Nicholas Bodoczky, Central European University Press, 1999.

Semenov, A. İ., "K Vıyavleniyıy Tsentral'noaziatskih Elementov v Kul'ture Rannesrednevekovıh Koçevnikov Vostoçnoy Evropı," *ASGE*, C.29, Leningrad, 1988, s. 97-111.

Sovetova, O. S.i Murajeva, A. N "Ob İspol'zovanii Znamen v Voennom Dele Srednevekovıh Koçevnikov (po İzobrazitel'nım İstoçnikoam)", *Arheologiya Yujnoy Sibiri, (Sb. K 60-Letiyu V.V. Bobrova*, C. 23, Kemerovo 2005, s. 92-105.

Studzitskaya, S. V., "Tema osmiçeskoıy Ohotı i Obraz Fantastiçeskogo Zverya i İzobrazitel'nıh Pamyatnikah Okunevskoy Kul'turi", *Okunevskiy Sbornik Kul'tura. Antropologiya*. Spb., 1997, s. 251-262.

Tabaldiev, Kubatbek, "Rannesrednevekovie Tyurki Tyan-Şanya", *Tyurkskoe Nasledie Evrazii VI-VIII. vv.*, Kul Tegin, Astana, 2008, s. 163-190.

Talaşov, M. B., "Nasledie Drevnih Tyurkov v Hazarii: Mif ili Real'nost'", http://vestnik.yspu.org/releases/novye_İssledovaniy/23_10/, (Erişim: 26.07.16).

Tashbaeva, K vd., *Petroglyphs of Central Asia*, Bişkek, 2001.

Werbart, Bozena, "'Khazars or 'Saltovo-Majaki Culture'? Prejudices about Archaeology and Ethnicity", *Current Swedish Archaeology*, Vol. 4, 1996, s. 199-221.

<http://www.hagahan-lib.ru/library/obrazy-i-suzhety-mifologii-hazarii22.html>,

(Erişim: 17.08.16).

http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.htm, (Erişim: 06.11.15).

Загадка%20фигурок%20из%20Черной%20Могилы%20%7C%20Газета%20«День».weba rchive, (Erişim:11.08.16).

https://new.vk.com/wall-65403299_6429, (Erişim: 11.08.16).

<http://forum.ykt.ru/viewtopic.jsp?id=3771477> , (Erişim: 21.08.16).

HARİTA VE FOTOĞRAFLAR

Harita 1: Hazar kemik objelerinin buluntu yerleri

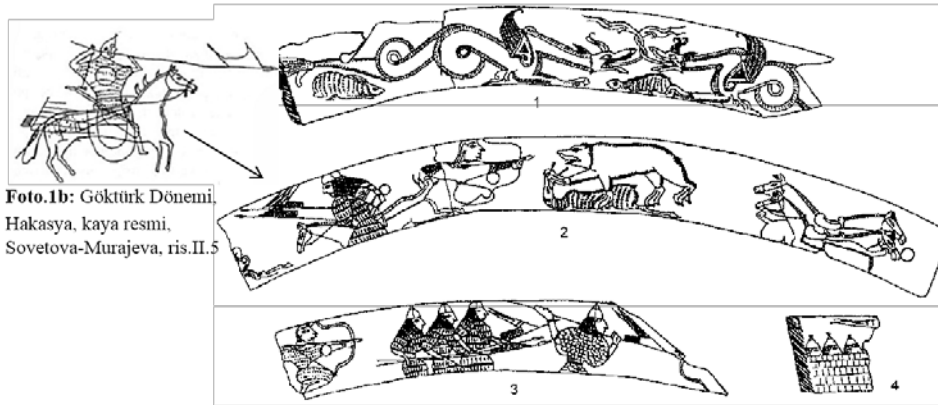

Foto.1b: Göktürk Dönemi,
Hakasya, kaya resmi,
Sovetova-Murajeva, ris.II.5

Foto.1a: Shilovka'dan eyer kaşı kaplaması, kemik levhalar,
Fonyakova, s.221.

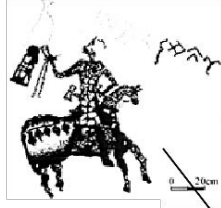

Foto.2b: Kok-Say,
Kırgızistan, kaya
resmi.
Tabaldiev, 2008, s.177

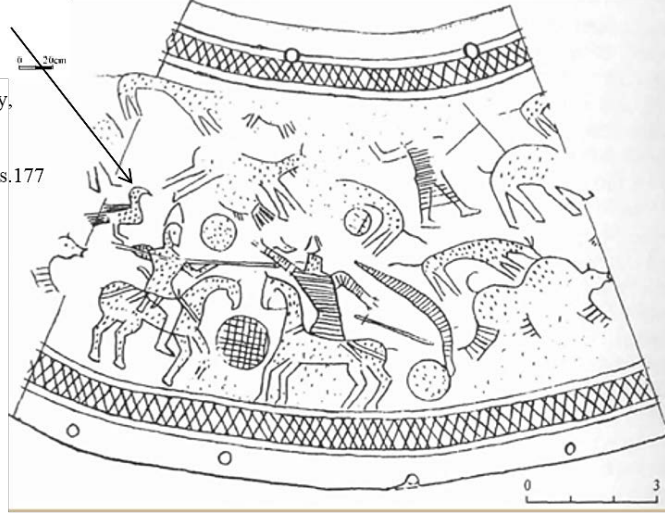

Foto.2a: Mayaki'den röliker. <http://www.hagahan-lib.ru/library/obrazy-i-suzhety-mifologii-hazarii22.html>. (Erişim: 17.08.16).

Foto.3a: Çemaya Mogila , 10.yy.Werbart, s. 206.

Foto.3c: Cizre Ulu Camii,
kapı tokmağı,13.yy.
Erginsoy

Foto.3b: Grifon,
Pazırık halısından detay
Pazırık Kurganı.
Oktay, çiz.22.

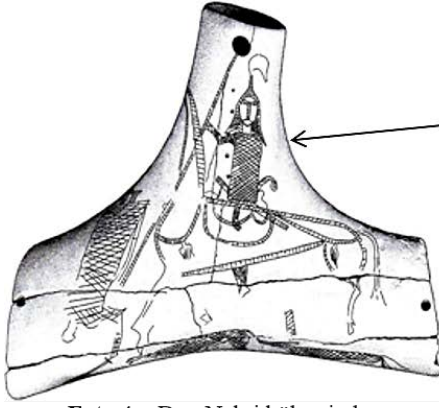

Foto.4a: Don Nehri bölgesinden boynuz röliker.

<http://forum.ykt.ru/viewtopic.jsp?id=3771477> .

Foto.4b: Dağlık Altay, Petroglif

<http://forum.ykt.ru/viewtopic.jsp?id=3771477>

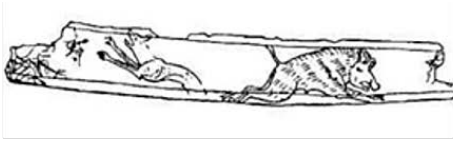

Foto.5b: Çaganki, kaya resmi, Göktürk Dönemi,

<http://forum.ykt.ru/viewtopic.jsp?id=3771477> ,

Foto.5c: Afrasiyab'dan fresko,

<http://forum.ykt.ru/viewtopic.jsp?id=3771477> .

Foto.5a: Çir-Yurt Kurgan 17, kemik levha, Komar, res.4.8-9.

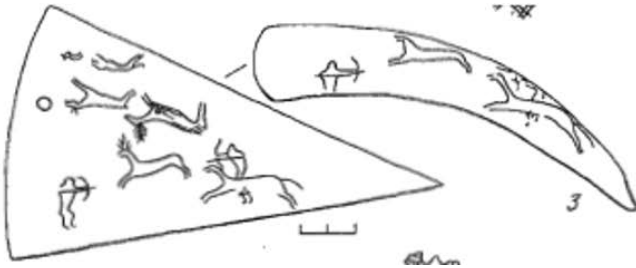

Foto.6: Bagaenskiy Mezarlığı,

Boynuz üzerinde av sahnesi, Flörova, 1997, tabl.XI.3.

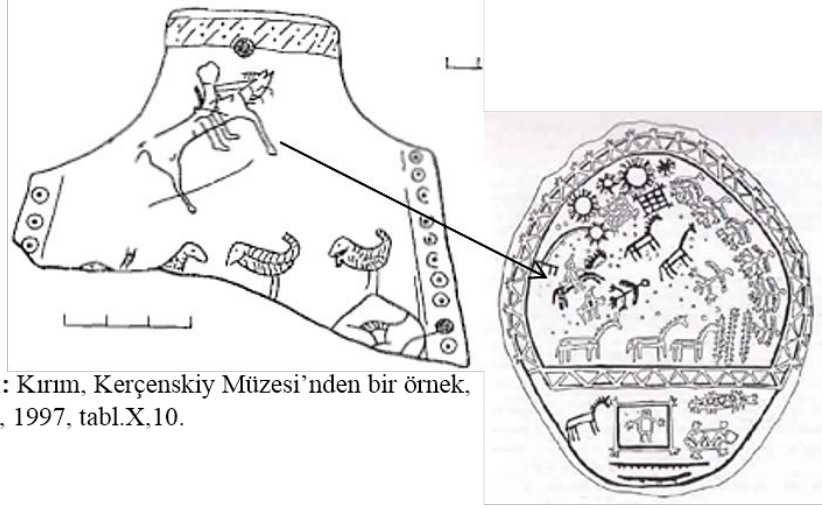

Foto.7a: Kırm, Kerçenskiy Müzesi'nden bir örnek, Flörova, 1997, tabl.X,10.

Foto.7b: Teletilere ait şaman davulu, Çoruhlu, 2011, çiz.13.

Foto.8a:
Christi'nin Koleksiyonu,
röliker. Flerova - Flerov, s.58

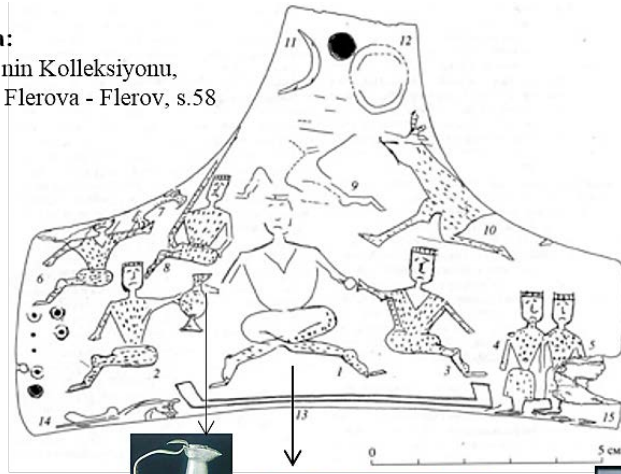

Foto.8c:
Gümüş sürahi,
Bilge Kağan Mezar Külliyesi,
Bayar, fig.13.

Foto.8b:
Çini, Kubad Abad, Büyük Saray
Arık, fig.182.

Foto.8d:
Sibirya, Tunguz şamanı,
Gravür,
Çoruhlu, 1987, s.55.

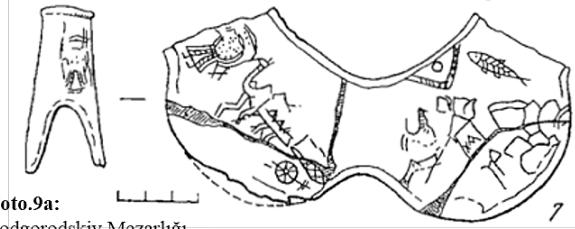

Foto.9a:
Podgorodskiy Mezarlığı,
Flörova, tabl.X.7.

Foto.9b:
Kurchum, Doğu Kazakistan
M.Ö.2.binyıl.
Tashbaeva-vd., fig.16.

Foto.10a:
Sarkel'den röliker
Pletneva, res.124.

Foto.10b:
Sarkel'den röliker
Flerova,tabl.X.1.

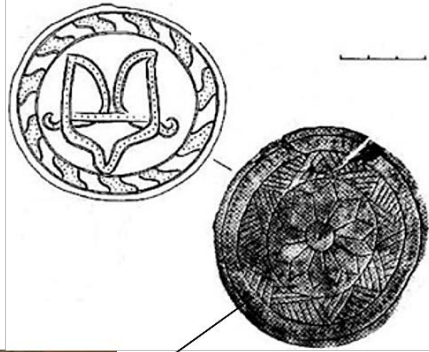

Foto.11a:
Sarkel'den geyik boynuzu,
pandantif,
Flerova, 2001, res.50.

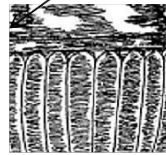

Foto.11b:
Madeni kap, Göktürk Dönemi,
Altay, Talduair I Kurgan 6,
Kubarev, res.15.

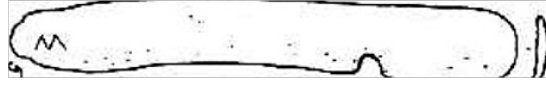
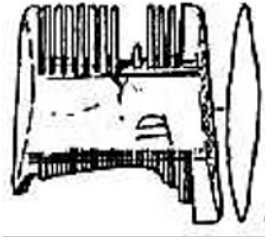

Foto.12: Sarkel'den kemik tarak ve yay kaplaması üzerindeki tamgalar,
Flerova, 2001, res. 3,6; 7,5.

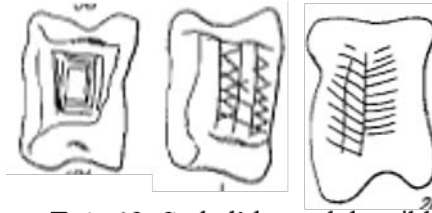

Foto.13: Sarkel'den aşık kemikleri üzerindeki kazımalar,
Flerova, 1997, res.tabl.VIII.

Foto.14: Boğa kafatası,
Kermen-Tolga Kurganı, mezar 11,
Pletneva, res. 121.

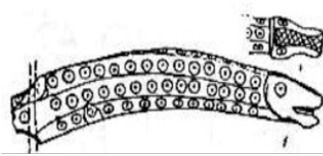

Foto.15a:
Sarkel'den kamçı sapları ve psialılar/at koşum takımına ait
parçalar
Flerova, 2001, res. 20.1-3, 12; 22.3.

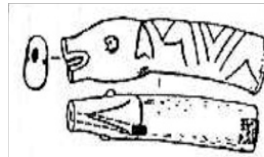

Foto.15b:
Okunyev Kültürü Minusinsk Havzası
Studzitskaya, tabl.III.4.